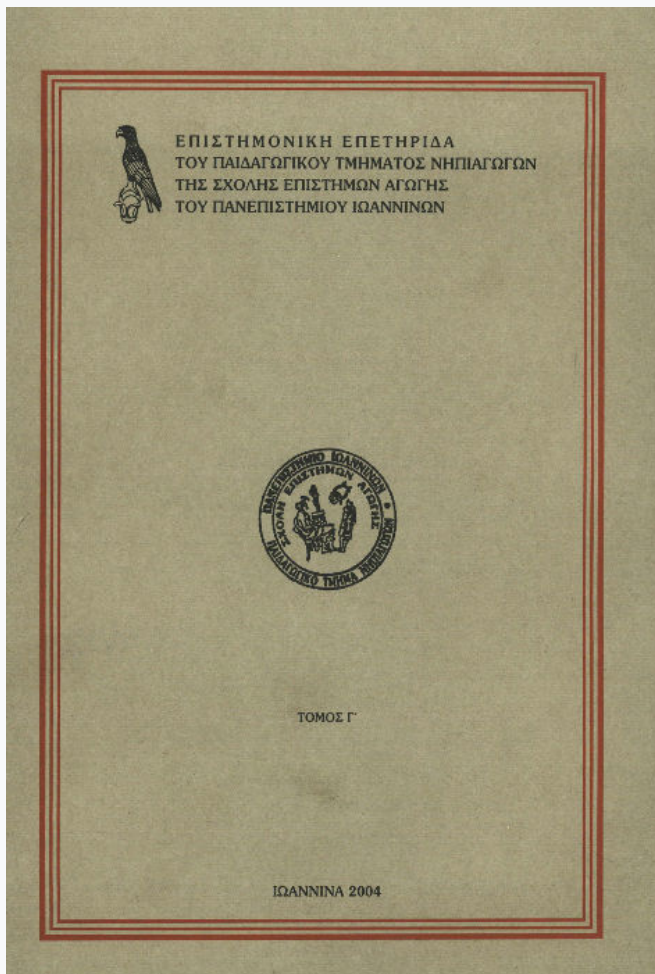

Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Τόμ. 3 (2004)

Οι νόμοι του Πλάτωνα για την υβριστική
κακολογία και την κατάχρηση του δημοσίου
χρήματος

Χαράλαμπος Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/jret.961](https://doi.org/10.12681/jret.961)

Copyright © 2004, Χαράλαμπος Αποστολόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αποστολόπουλος Χ. (2015). Οι νόμοι του Πλάτωνα για την υβριστική κακολογία και την κατάχρηση του δημοσίου χρήματος. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 3, 9–23. <https://doi.org/10.12681/jret.961>

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΝΟΜΟΙ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΒΡΙΣΤΙΚΗ ΚΑΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ*

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ
ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ Κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
1910 - 2004

«Εξήντα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου εμφανίζεται μια πλημμυρίδα αναφορών από αυτόπτες μάρτυρες του έτους 1945. Έτσι δημιουργείται η δυνατότητα μιας ανεπανάληπτα ικανοποιητικής σύγκρισης της προοπτικής των νικητών με εκείνη των ηττημένων...»

... Το πιο ενδιαφέρον βιβλίο προέρχεται όμως από ένα σοβιετικό στρατιώτη. Η προοπτική αυτή είναι μέχρι σήμερα ξένη για το γερμανικό κοινό. Καθώς ακόμη και η δημοσιογραφία της Ανατολικής Γερμανίας (DDR: Deutsche Demokratische Republik) με τις ιδεολογικές πομφόλυγες περί ηρώων του σοβιετικού στρατού δεν στάθηκε ποτέ σε θέση να αναθεωρήσει πραγματικά την γερμανική εικόνα (εντύπωση) για τον αγροίκο, απολίτιστο Ρώσο στρατιώτη. Μια αλλαγή κατέστη επιτέλους δυνατή με το "Ημερολόγιο Γερμανίας" του ερυθροφρουρού Wladimir Gelfand. Ο Gelfand, ο οποίος αρχικά ήθελε να γίνει συγγραφέας και μέχρι τον θάνατό του το 1983 ασκούσε το επάγγελμα του δασκάλου, περιγράφει τις βιαιοπραγίες επίσης του δικού του στρατού. Την νίκη διαδέχονται "πλιάτσικο" και βιασμοί, πράγματα που κατακρίνει ο Gelfand στις ημερολογιακές του σημειώσεις. Διαισθανόταν ότι τέτοιες βίαιες πράξεις θα καθόριζαν επί μακρόν την εικόνα των Γερμανών για τα μέλη του Ερυθρού στρατού. Γεμάτος πίκρα σημείωνε ότι "μας θεωρούν καλό-

---

* Το πολύτιμο έναυσμα για μια βαθύτερη ενασχόληση με το πλατωνικό έργο *Νόμοι*, χρονικά τελευταίο, αλλά πρώτο σε όγκο και διαλογισμούς πολιτικής Φιλοσοφίας και φιλοσοφικής - παιδαγωγικής Ηθικής, - έλαβα στο πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου κατά το χειμερινό εξάμηνο του 2004/2005, όταν συμμετείχα σε ομώνυμο σεμινάριο υπό την εποπτεία του διακεκριμένου καθηγητού Volker Gerhardt.

καρδους και απλους αλλά συγχρόνως και τραχείς, ναί, άγριους μάλιστα ανθρώπους· συχνά μας περιγελούν, παρ' όλο που εμείς είμαστε οι νικητές και κυρίαρχοι...»).

Tillmann Bendikowski, "Η ώρα των νικητών" (Die Stunde der Sieger), στο φύλλο Απριλίου 2005 της *Financial Times Deutschland-Kompakt*.

Αντί Προλόγου

Έχει καταστεί κοινός τόπος πλέον, «η επίγνωση ότι τα τελευταία χρόνια η ελληνική κοινωνία έχει αλλάξει αισθητά προς την κατεύθυνση της αντικοινωνικής συμπεριφοράς, της αχαλίνωτης ιδιοτέλειας, της "ζούγκλας"»¹. Η καθολίκευση της διαφθοράς² επιβάλλει, πράγματι, «να συνειδητοποιήσουμε τους ορισμούς: Διαφθορά είναι η πλήρης φθορά, η εντελής. Και κοινωνική διαφθορά, η πλήρης φθορά των σχέσεων κοινωνίας, η καταστροφή ή αχρήστευση των προϋποθέσεων του συλλογικού βίου. Την κοινωνική διαφθορά συνιστούν οι συμπεριφορές εγωκεντρικής θωράκισης, επιθετικής ιδιοτέλειας, η προτεραιότητα της ατομικής εξασφάλισης, διευκόλυνσης, ηδονής, η αλογία των ενορμήσεων φιλαυτίας»³.

Στην συνειδητοποίηση των ορισμών μπορεί να συμβάλλει όμως και η αποτίναξη του πυκνού ερεινίου χιονοστρώματος της λησμονιάς που φαίνεται να έχει καλύψει τα πάντα στον ταλαίπωρο τόπο μας: Οδούς και οδόσημα και οδοστρωτήρες, μέχρι και αυτούς ακόμη τους «δασκάλους»⁴. Είναι καιρός να αρθρούμε στο επίπεδο της αυστηρής α-λήθειας του Πλάτωνα λ.χ., για να καταλάβουμε το χάλι μας σ' όλη τη βαθύτητα και γυμνότητά του⁵. Άλλωστε, ποιά άλλη σημασία μπορεί να έχει η φιλοσοφική εργασία σήμερα, αν δεν είναι problemorientiert, αν δεν θέλει να καταλήξει μια αναχωρητική, περιττή δραστηριότητα λογίων, που απλώς πολλαπλασιάζει το απόθεμα μιας ειδικής βιβλιογραφίας; Όταν φαίνεται να διολισθαίνουμε σε ολοένα πιο πρωτόγονες

1. Χρήστου Γιανναρά, «Η ατομία ως διαφθορά», στην: *Καθημερινή* της 8/10/2006.

2. Πρβλ. Αναστάση Παπαληγούρα, *Περί διαφθοράς ή η χαμένη τιμή της πολιτικής*, Αθήνα 2001 (εκδ. Κέκτος), ιδίως το κεφ. «Η "κοινωνικοποίηση" της απαξίας», σελ. 53-65.

3. Χ. Γιανναρά, ο.π.

4. Πρβλ. Χρήστου Μαλεβίτση, «Η λησμονιά», επιφυλλίδα δημοσιευμένη στην *Καθημερινή* της δεκαετίας του '90.

5. Πρβλ. και Εμμ. Μικρογιαννάκη (επιμ.), *Πλάτωνος Νόμοι*. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (7-8 Μαΐου 2001), Αθήνα - Κομοτηνή 2003, ΙΧ - Χ (πρόλογος): «Βασική διαπίστωση: ο Πλάτων είναι σύγχρονος. Συντελεί ίσως περισσότερο από οποιονδήποτε στοχαστή ή πολιτειολόγο στην όξυνση της πολιτειακής σκέψευσης».

μορφές κοινωνικής οργάνωσης και κοντεύουμε να καταστήσουμε «μια χαλαρή κοινωνία σύγγρονων νομάδων, όπου θα ισχύει μόνο το δίκαιο της αρπαχτής!»⁶, —ή ακόμη, το: «μισάλληλον το Ελληνικόν»), η εκβαρβάρωση, η παρακμή...

6. Α. Παπαληγούρα, *ό.π.*, σελ. 54-55. Πρβλ. και Δημήτρη Λιαντίνη, *Γκέμια*, Αθήνα 2006 (επανεκδ.), *passim*. Δες κυρίως όσα συγκλονιστικά λέγει ο Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes* (= UdA), München 1998 [1918/1922] (Ungekürzte Sonderausgabe in einem Band), σελ. 746 κ.ε., ιδίως 781 κ.ε. (ελλην. μεταφ. Α. Αναγνωστόου: «*Η παρακμή της Δύσης*», Αθήνα 2004 [Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός], τ. 2, σελ. 208 κ.ε., ιδίως 220 κ.ε.), για τους «φελλαχολαούς»! «*Μια άμορφη και κατά συνέπεια μια ανιστορική μάζα*», — είναι, κατά τον Spengler, το πρακτικό αποτέλεσμα συνήθως των αφηρημένων εκείνων, κοσμοπολιτικών ψευδοϊδανικών «που θέλουν να διορθώσουν τον κόσμο» (ελλην. μτφρ., σελ. 230). Σε μια καταθλιπτική ατμόσφαιρα απουσίας της Ιστορίας, οι άνθρωποι ανίκανοι να συνειδητοποιηθούν ως κρήκοι μιας συνεχούς ιστορικής πορείας ενός έθνους, κατατούν μοιραία παγκόσμιοι φελλάχοι και άμορφη μάζα. Σύμφωνα με τον Spengler πάντοτε, «οι σημερινοί Έλληνες είναι ένα μόρφωμα του μαγικού πολιτισμού, το οποίο αναπτύχθηκε πρώτα μέσω της χριστιανικής Εκκλησίας, αργότερα μέσω της ιερής γλώσσας αυτής της Εκκλησίας και τέλος μέσω του ονόματος αυτής της Εκκλησίας» (ibid., σελ. 220 κ.ε.). Έβη αποκαλεί ο ίδιος ειδικότερα, «τους λαούς που αντιπροσωπεύουν έναν πολιτισμό... ξεχωρίζοντάς τους ήδη με αυτή την λέξη από τα μορφώματα πριν και μετά τον πολιτισμό. Εκείνο που συνέχει εσωτερικά αυτούς τους πιο σημαντικούς απ' όλους τους μεγάλους συνδέσμους δεν είναι μόνο μια έντονη αίσθηση του "εμείς". Στη βάση του έθνους βρίσκεται μία ιδέα» (210). Αντίθετα, «αυτό που βιώνουν οι πρωτογενείς λαοί και οι φελλαχολαοί είναι εκείνο το συχνά αναφερόμενο ζωολογικό πάνω-κάτω, ένα προγραμματίστο γίνεσθαι όπου χωρίς στόχο και χωρίς σχεδιασμένη διάρκεια συμβαίνουν πολλά, τελικά όμως τίποτε σημαντικό» (211). «Υπάρχουν λαοί απολλώνειοι, φαουστικοί και μαγικού τύπου» (210), ανάλογα με τον ιδιαίτερο ψυχισμό της ενότητας που συγκροτούν. Απολλώνεια ψυχή έχουμε στον αρχαίο Ελληνικό πολιτισμό (από το 1100 π.Χ.), φαουστική στον Δυτικοευρωπαϊκό (από το 900 μ.Χ.) και μαγική στον Αραβικό (πρώτη χιλιετηρίδα μ.Χ.), όπου εντάσσονται και ο Πρωτοχριστιανισμός, η θρησκευτική Φιλοσοφία των Πατέρων της Εκκλησίας, η Γνώση και ο Νεοπλατωνισμός (βλ. αναλυτικά Χαράλαμπος Αποστολόπουλος, «*Άνθρωπος, Πολιτισμός και Τεχνική στον Oswald Spengler*», στην: *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 18 (2001), σελ. 141-173, ιδίως 142 κ.ε.). Ο μαγικός πολιτισμός παρήγαγε «ως τελευταίο του μεγάλο λαϊκό δημιουργημα τον αραβικό λαό» (210), εφ' όσον κατά τον Spengler οι λαοί, γενικότερα, «δεν είναι πρωτογενείς ως προς την εσωτερική τους μορφή και ως προς όλη την εμφάνισή τους, αλλά έργα του Α ή Β μείζονος πνευματικού πολιτισμού. Σημαντικό επίσης είναι να κατανοήσουμε την σημασία του επιθέτου μαγικός. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικό είναι το εξής χωρίο της Παρακμής:

«Ο αρχαίος στοχαστής "θεάται", όπως η θεότης του Αριστοτέλη, ο 'Αραβ ψάχνει ως αλχημιστής το μαγικό μέσον, την φιλοσοφική λίθο, με την οποία θα αποκτήσει άνευ μάχου (mühe) τους θησαυρούς της φύσης (*), ο Δυτικοευρωπαίος αποσκοπεί να διαμορφώσει τον κόσμο κατά τη θέλησή του» (UdA, 1186 [μτφρ. δική μου· η υπογράμμιση στο πρωτότυπο]· ο αστερίσκος (*) ανωτέρω αναφέρεται στην εξής, άκρως διαφωτιστική για την ταυτότητα του Νεοέλληνα, υποσημείωση του ίδιου του Spengler: «Πρόκειται για το ίδιο πνεύμα που χαρακτηρίζει και την έννοια της "δουλείας"»

Σε μια εποχή, λοιπόν, «κατάστικτη από το ρύπο της διαρπαγής του δημόσιου πλούτου», —την οποία φαίνεται όντως να εγκαίνιασε η πρωτοφανής (ακόμη και για την πλέον υπανάπτυκτη αφρικανική χώρα) φράση-καταλύτης του Ανδρέα Παπανδρέου: «Δικαιούτο ο κύριος τάδε να κάνει ένα δώρο στον εαυτό του, αλλά όχι και πεντακόσια εκατομμύρια»⁸, —θα πρέπει να ακούσουμε την φωνή του Πλάτωνα στο τελευταίο βιβλίο των *Νόμων* του, όταν διακηρύσσει: «Ἐὰν τις τι κλέπτη δημοσίων μέγα ἢ καὶ σμικρόν, τῆς αὐτῆς δίκης δεῖ»⁹. Και η δίκη αυτή είναι, όπως θα δούμε, η ποινή του θανάτου, όταν πρόκειται για δικό μας πολίτη.

Σ' ένα τόπο επίσης, που συχνά θυμίζει τον «λάκκο με τα φίδια» και τους φαρμακερούς σκορπιούς της περίφημης εκείνης καντάτας του J. S. Bach¹⁰, όπου απουσιάζει παντελώς η εξανθρωπιστική αξία ριζικών ηθικών συναισθημάτων όπως εκείνων της αιδούς και της δίκης, για να θυμηθούμε και το αντίστοιχο πρωταρχείο θεώρημα¹¹, —καλό θα είναι να θυμηθούμε

[της ενασχόλησης γενικώς, αλλά και της συναλλαγής, του "παζαρέματος": der Geschäftsbegriff] στους Εβραίους, Πάρσους, Αρμένιους, Έλληνες, Άραβες, διαφοροποιώντας αυτήν από την αντίστοιχη εκείνη των δυτικοευρωπαϊκών λαών)]. «Το μαγικό έθνος ως τέτοιο δεν έχει καμιά γήινη πατρίδα» (ελλην. μτφρ., σελ. 221), παρά αποτελεί μια θρησκευτική κοινότητα, όπως αυτή του ισλάμ στην περίπτωση του αραβικού λαού. Η «μαγική ιστορία» δε, είναι «για τους ανθρώπους της η προοδευτική πραγματοποίηση ενός παγκόσμιου σχεδίου καταρτισμένου από τον θεό, το οποίο μεταξύ αρχής και τέλους του κόσμου εφαρμόζεται [εφαρμόζονται] πάνω στους λαούς και μέσω των λαών» (ibida, σελ. 222). Συμπερασματικά, λοιπόν, για τον Spengler: «Ένα έθνος μαγικού τύπου είναι η κοινότητα των πιστών, ο σύνδεσμος όλων εκείνων που γνωρίζουν τον ορθό δρόμο προς την σωτηρία και το *ιντζμά* (=συνάντηση) αυτής της πίστης τους ενώνει εσωτερικά» (ibida, σελ. 215· η επεξήγηση δική μου).

7. Τασούλας Καραϊσκάκη, «Οι πιο καλοί οι μαθητές», στην: *Καθημερινή* της 15/09/2006.

8. Βλ. Χ. Γιανναρά, ο.π.

9. Νομ. XII, 941c 5/6.

10. Πρβλ. Johann Sebastian Bach, Kantate Nr. 52:

"Falsche Welt, dir trau ich nicht!

Hier muß ich unter Scorpionen

Und unter falschen Schlangen wohnen".

11. Πρβλ. Πλάτ. Πρωτ. 321c-324a, ιδίως 323b, όπου τονίζεται η αναγκαιότητα συμβολής των ηθικών αυτών συναισθημάτων για την ένταξη του συγκεκριμένου ανθρώπου στην κοινωνία ή και στο ανθρώπινο γένος (... *ἀμῶς γέ πως μετέχειν*... *ἢ μὴ εἶναι ἐν ἀνθρώποις*). Βλ. σχετικά και Κ. Ι. Δεσποτόπουλου, «Σχόλια στην Πολιτειολογία του Πλάτωνος», στην: *Φιλοσοφία* 2 (1972), σελ. 222-234, ιδίως 223-227. Δες επίσης πόσο επίμονα και διαχρονικά εμφανίζονται στον τόπο μας ακόμη τυπικά αρνητικά χαρακτηριστικά του ραγιά (ραγιά), όπως τα ακόλουθα: *υπερεργασμός, φθόνος, φιλοκατηγορία και συγκοφαντία*, στην μελέτη του Αποστ. Ε. Βακαλόπουλου, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανι-*

τι λέει ο Πλάτων για όσους «ἐλαφρᾶ τῇ καρδίᾳ» προσβάλλουν βαρύτατα και υβρίζουν τους άλλους κατά τρόπο που μόνον ως «Rufmord» μπορεί να χαρακτηριστεί¹², κατά τρόπο που μόνη η ακόλουθη αποστολική περικοπή φαίνεται να προσεγγίζει:

*Τάφος ανοικτός είναι ο λάρυγγάς τους,
με τη γλώσσα τους ήσαν δόλιοι,
φαρμάκι από οχιές είναι κάτω από τα χείλη τους.*

χνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 262-270. «To homo homini lupus, έχει πλήρη την εφαρμογή του στον τόπο μας» (ibida, σελ. 270). Διότι στον Έλληνα «ο φθόνος, γέννημα του παθολογικού και τραυματισμένου εγωισμού του, ο αδιάντροπος “ελληνικός” φθόνος, παρουσιάζεται με ξεχωριστή ένταση...» (σελ. 266), κυρώνοντας κάθε βαθύτερη προσπάθεια συντονισμού και συνεργασίας ή δημιουργίας παράδοσης και συνέχειας. Απαλλαγμένοι «από τον φθόνο με βίαιη και άδικη συμπεριφορά, δεν είναι μόνον οι πολιτικοί, αλλά και οι λόγιοι ή οι επιστήμονες προς άξιους συναδέλφους των. Η ιστορία μας παρουσιάζει πάμπολλα παραδείγματα καταδιώξεων μεγάλων επιστημόνων από φθονερούς συναδέλφους των. Δεν έχει παρά να ρίξει κανείς μια ματιά στα “Απομνημονεύματα” του Ε. Παπανούτσου, που δημοσιεύτηκαν τελευταία, για να ιδεί αξιοθρήνητες περιπτώσεις συκοφαντιών και χαφιεδισμού πνευματικών — δυστυχώς — ανθρώπων σε βάρος του. Χαρακτηριστικές επίσης παρόμοιες σκηνές σε δημόσιες υπηρεσίες μπορεί να παρακολουθήσει κανείς σε δύο διηγήματα του Αλέκου Δαμιανίδη και του Νίκου Παπασπύρου (περιόδ. “Διαγώνιος”, 10 [Ιαν.-Απρίλιος 1982] σελ. 38-43 και 49-53). Σ’ αυτά θα ιδεί πως ανάξιοι προϊστάμενοι ευνοούν το κλίμα του χαφιεδισμού και πως μεταβάλλουν τις υπηρεσίες τους σε ελεεινές σφηκοφωλιές που δύσκολα διαλύονται. Έτσι εξηγείται και ο φθόνος ανίκανων και αναξιοπρεπών — προωθημένων από πολιτικούς — διευθυντών ιδρυμάτων προς ικανούς υπαλλήλους ή συνεργάτες. Ο μόνος σκοπός τους είναι να τους μειώσουν, να τους εξευτελίσουν, να τους εξοντώσουν, για να διατηρήσουν την επιβολή τους. Οι περισσότεροι Έλληνες δεν έχουμε ακόμη συνειδητοποιήσει την καταστρεπτική δύναμη του “ελληνικού φθόνου”» (σελ. 267). Εμφορούμενος προφανώς από ίδια έντονα βιώματα συνεχίζει και πιο κάτω ο γνώστης πανεπιστημιακός δάσκαλος Αποστ. Ε. Βακαλόπουλος την περιγραφή των «ανάξιων και ανασφαλών» προϊσταμένων, που «γίνονται λοντάρια εναντίον των ικανών και καταχρώμενοι τη δύναμη του αξιώματός τους τους βλέπτουν όσο και όπως μπορούν. Ένα Ιάγος, αν ανέβει, είναι ικανός με τις συκοφαντίες του, με τις μηχανορραφίες του να υποσκάψει τη ζωή μιας ολόκληρης υπηρεσίας, ενός γραφείου, ενός εργαστηρίου ή και μιας ολόκληρης πανεπιστημιακής σχολής, χάρη στις μεταμορφώσεις του τις απόλυτα πειστικές και στην αδιαφορία των Πόντιων Πιλάτων. Αυτή είναι η βαθύτερη σημασία του “αρχή άνδρα δέινουσι”» (σελ. 269). Εδώ όντως ισχύει απόλυτα το δημοσθενικό «και τύχης δείσθαι λαμπρᾶς», προκειμένου να μη βρεθείς ανάμεσα στους πολυπληθείς «κακούς ανασφαλείς, ματαιόδοξους και σαδιστές, που αποφασίζουν για ένα ζήτημά σου ή για το μέλλον σου ή και ακόμη για την τύχη σου και προχωρούν ασυνείδητα, αδίστακτα και αδιάντροπα προς την αδικία, ακόμη και σε βαθμό κακουργήματος» (σελ. 268).

12. *Rufmord*: έκφραση της γερμανικής για την βαρύτατη εκείνη δημόσια συκοφαντία, με την οποία καταστρέφεται η φήμη (το όνομα, *der Ruf*) κάποιου· ισονομαεί με τον φόνο (*Mord*) της τιμής και της υπόληψης, δηλ. τον (αναξίμακτο, εν τούτοις!) φόνο αυτού τούτου του προσώπου.

*Το στόμα τους είναι γεμάτο κατάρα και πικρία,
τα πόδια τους τρέχουν γρήγορα για να χύσουν αίμα,
καταστροφή και δυστυχία είναι στον δρόμο τους
και τον δρόμο της ειρήνης δεν εγνώρισαν.
Δεν υπάρχουν φόβος Θεού εμπρός εις τα μάτια τους*¹³.

*

1. Στο ενδέκατο βιβλίο των *Νόμων* του, όπου παρουσιάζονται οι διατάξεις κυρίως του οικογενειακού και αστικού δικαίου που θα πρέπει να διέπουν μια ευνομούμενη πολιτεία, παραθέτει ο Πλάτων μεταξύ άλλων και τις απόψεις του για την ποινική αντιμετώπιση όσων μιλούν υβριστικά και συκοφαντούν τους άλλους. Ο σχετικός νόμος ακολουθεί κατά αξιοσημείωτο τρόπο την νομοθετική διάταξη που αφορά τον αποκλεισμό από τους δημόσιους χώρους των παραφρόνων, προηγείται δε εκείνης που εξορίζει από την πόλη και την χώρα τους ζητιάνους.

Διότι η ιδεώδης Πλατωνική πολιτεία αποκλείει εξ ορισμού την ακραία ένδεια¹⁴, εφ' όσον ίδιον μιας —ακόμη και κατά στοιχειώδη τρόπο—οργανωμένης κοινωνίας αποτελεί η προκαταβολική μέριμνα και πρόνοια για εκείνα τα μέλη της που παρά την σωφροσύνη, την αυτοπειθαρχία και εν γένει αρετή τους έτυχε να κατολισθήσουν σε κάποια συμφορά. Μόνον οι ελεύθεροι αυτοί πολίτες, ή και δούλοι ακόμη, αξίζουν κατά τον Πλάτωνα την συμπόνια μας και όχι όσοι απλώς πεινούν ή υποφέρουν από κάποια άλλη αιτία. Διό και καλείται ο νομοθέτης να εκδώσει χωρίς δισταγμούς τον άτεγκτο νόμο: *πτωχός μηδεις ήμιν εν τή πόλει γιγνέσθω*¹⁵. Εάν κάποιος επιμένει εν τούτοις να διεκδικεί τα προς το ζην με απαράδεκτα παρακάλια¹⁶, οφείλουν οι εντεταλμένοι με την φύλαξη της αγοράς, της πόλης και της χώρας (*ἀγορανόμοι - ἀστυνόμοι - ἀγρονόμοι*) να τον εκδιώξουν από τους (αντίστοιχους) χώρους ευθύνης τους, εξορίζοντάς τον εν τέλει και παραπέμποντάς τον εκτός συνόρων, —*ὅπως ή χώρα τοῦ τοιούτου ζῶν καθαρά γίγνηται τὸ παράπαν*¹⁷.

Όσον αφορά τους *μαινομένους*, και σ' αυτήν την περίπτωση ο Πλάτων εμφανίζεται απόλυτος νομοθετώντας τον πλήρη αποκλεισμό τους από τον δημόσιο χώρο της πόλης, με ευθύνη των οικείων τους, οι οποίοι σε εναντία περίπτωση υποχρεούνται στην καταβολή προστίμου αναλόγου με την οικο-

13. Ρωμ. 3, 13-18.

14. Νομ. XI, 936b 8 *πτωχείαν τήν ἐσχάτην*.

15. Νομ. XI, 936c 1/2.

16. Νομ. XI, 936c 3 *εὐχαῖς βίον ἀνηντίτοις συλλεγόμενος*.

17. Νομ. XI, 936c 6/7.

νομική τους επιφάνεια. Η σύντομη αυτή αναφορά στους τρελούς ενέχει όμως θέση εισαγωγής στον νόμο που ασχολείται με τα λεγόμενα εγκλήματα κατά της τιμής και της υπόληψης. Διότι λίγο-πολύ θεωρεί ο Πλάτων ψυχασθενείς και τους θερμοκέφαλους εκείνους και ανάγωγους του «ελαφρᾶ τῆ καρδία», με την παραμικρή αφορμή, προσβάλλουν, λοιδορούν και συκοφαντούν τους άλλους¹⁸. Αλλά ας παρακολουθήσουμε καλύτερα από κοντά το πυκνό σε νοήματα και επίκαιρες προοπτικές κείμενό του:

«Μαίνονται μὲν οὖν πολλοὶ πολλοὺς τρόπους· οὓς μὲν νῦν εἶπομεν, ὑπὸ νόσων, εἰσὶν δὲ οἱ διὰ θυμοῦ κακῆν φύσιν ἅμα καὶ τροφῆν γενομένην, οἳ δὴ σμικρὰς ἔχθρας γενομένης, πολλὴν φωνὴν ἰέντες κακῶς ἀλλήλους βλασφημοῦντες λέγουσιν, οὐ πρόπον ἐν εὐνόμῳ πόλει γίνεσθαι τοιοῦτον οὐδὲν οὐδαμῆ οὐδαμῶς. Εἰς δὴ περὶ κακηγορίας ἔστω νόμος περὶ πάντας ὅδε· μηδένα κακηγορεῖτω μηδεὶς. Ὁ δὲ ἀμφισβητῶν ἐν τισὶ λόγοις ἄλλος ἄλλῳ διδασκῆτω καὶ μανθανέτω τὸν τε ἀμφισβητοῦντα καὶ τοὺς παρόντας ἀπεχόμενος πάντως τοῦ κακηγορεῖν. Ἐκ γὰρ τοῦ κατεύχεσθαι τε ἀλλήλοις ἐπαρωμένους καὶ δι' αἰσχρῶν ὀνομάτων ἐπιφέρειν γυναικίους ἑαντοῖς φήμας, πρώτων μὲν ἐκ λόγων, κούφου πράγματος, ἔργῳ μίση τε καὶ ἔχθραι βαρύνταται γίνονται· πράγματι γὰρ ἀχαρίστω, θυμῷ, χαριζόμενος ὁ λέγων, ἐμπιπλάς ὄργην κακῶν ἐστιαμάτων, ὅσον ἀπὸ παιδείας ἡμερώθη ποτέ, πάλιν ἐξαργιῶν τῆς ψυχῆς τὸ τοιοῦτον, θηριούμενος ἐν δυσκολίᾳ ζῶν γίγνεται, πικρὰν τοῦ θυμοῦ χάριν ἀποδεχόμενος. Μετεκβαίνειν δὲ αὐτὸς πῶς εἰώθασιν πάντες θαμὰ ἐν τοῖς τοιοῦτοις εἰς τὸ τι γελοῖον περὶ τοῦ ἐναντίου φθέγγεσθαι· ὁ τις ἐθιζόμενος οὐδεὶς πώποτε δεσὸς τοῦ σπουδαίου τρόπου ἦτοι τὸ παράπαν διήμαρτεν ἢ μεγαλονοίας ἀπώλεσεν μέρη πολλά. Ὡς δὴ χάριν ἐν μὲν ἱερῷ τὸ παράπαν μηδεὶς τοιοῦτον φθέγγηται μηδέποτε μηδὲν μηδ' ἐν τισὶ δημοτελέσι θυσίαις, μηδ' αὐτὸς ἐν ἀθλοῖς μηδ' ἐν ἀγορᾷ μηδ' ἐν δικαστηρίῳ μηδ' ἐν συλλόγῳ κοινῷ μηδενί· κολαζέτω δὲ ὁ τούτων ἄρχων ἑκατοσ [ἀνατί], ἢ μηδέποτε ἀριστείων περὶ φιλονικίῃσιν, νόμον ὡς οὐ κηδόμενος οὐδὲ ποιῶν τὰ προσταχθέντα ὑπὸ τοῦ νομοθέτου. Ἐὰν δὲ τις ἐν ἄλλοις τόποις λοιδορίας ἄρχων ἢ ἀμνόμενος ὅστισόν μὴ ἀπέχεται τῶν τοιούτων λόγων, ὁ προστυγχάνων πρεσβύτερος ὢν τῷ νόμῳ ἀμνέτω,

18. Πρβλ. τον αφορισμό του Nietzsche από τα κατάλοιπά του (Nachlass): «Οι συκοφαντίες δεν είναι παρά αρρώστιες άλλων, που (απλώς) ξεσπούν πάνω στο δικό σου κορμί!» («Verleumdungen sind Krankheiten anderer, die an deinem Leibe ausbrechen»). Βλ. και κατωτέρω, σημ. 28.

πληγαῖς ἐξείργων τοὺς θυμῶ, εταίρω κακῶ, φιλοφρονουμένους, ἢ ἐνεχέσθω τῇ τεταγμένῃ ζημίᾳ»¹⁹.

«Μαίνονται λοιπόν οι πολλοί με πολλούς τρόπους²⁰, αυτοί που μόλις αναφέραμε (sc. οι ψυχασθενείς) ἐξ' αἰτίας νόσου, υπάρχουν όμως και οι άλλοι (που μαίνονται) ἐξ' αἰτίας μιας ἐμφυτης κακής εριστικότητας που ἐνισχύεται (συχνά) ἀπὸ την κακή ἀνατροφή²¹, ὅσοι, δηλαδή, στην παραμικρή διαφάνια ὠρδόνται και ἐκτοξεύουν βαριές ὕβρεις (ο ἕνας στον ἄλλο), πράγμα καθ' ὁλοκληρίαν ἀπαράδεκτο για μια εὐνομούμενη πολιτεία. Ἐνας, λοιπόν, και μοναδικός νόμος θα πρέπει να ἰσχύει για ὅλους ὅσον ἀφορᾷ την υβριστική κακολογία [κακογλωσσία, γλωσσοφαγία: κακηγορία²²], ο ἐξής: Κανείς δεν

19. Νόμ. XI, 934d 5-935c 7 (ἑλλην. κείμενο ἀπὸ τους August Diès και Joseph Souilhé-στην ἐκδόση της "Wissenschaftliche Buchgesellschaft", Darmstadt 21990: Platon, *Werke in acht Bänden*, τομ. 8/2 [Νόμ. 7-12], σελ. 414-416).

20. Πρβλ. γενικότερα για τὸ θέμα Hellmut Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, Berlin 1966. Την γενικευμένη χρήση τοῦ ρήματος *μελαγχολᾶν* ὡς συνωνύμου τοῦ *μαίνεσθαι* ἀντικατοπτρίζει η χαρακτηριστική ἀποστροφή τοῦ Πλατωνικοῦ («Φαίδρου»), 268 e: ὦ μοχθηρέ, μελαγχολᾶς, με τὸ νόημα περίπου τοῦ «εἶσαι τρελός, καχημένος».

21. Για τὴν συνύπαρξη «φύσεως» ἢ «τροφῆς» ἢ, ἐκφραστικότερα, «τροφῆς τε καὶ παιδείας» πρβλ. ἐπίσης Νόμ. VI, 766a 1/2- IX, 870a 6- XII, 961b 2. Δες ἀκόμη Πολ. IV, 430 a 5 και Τιμ. 20 α 1. Ὅπως τονίζει και ο Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Πολιτική Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα*, Αθήνα 21980, σελ. 57 κ.ε.: «"Φύσις" εἶναι οἱ ὅποιες δυνάμεις και τάσεις ἐνυπάρχουν στον ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν βιολογική του ὑπόσταση: "τροφή τε και παιδεία" ἢ ἀπλῶς "τροφή" εἶναι οἱ ὅποιες ἐπιδράσεις δέχεται ο ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ κοινωνικό προπάντων περιβάλλον, εἴτε με καλλιέργεια μεθοδική εἴτε ἀμέθοδα και τυχαία. Οἱ δύο ὅμως αὐτοὶ ψυχοπλαστικοὶ παράγοντες πρέπει να συνυπάρξουν πρόσφορα και ἐνερμονισμένα, για να διαπλάσσουν τὸν ἄνθρωπο στην ἀρετή... Με τὴν ἀνθρωπολογική αὐτή διαπίστωση θεμελιώνεται η ἀκραία και ὀλοκληρωτική μέριμνα, ὡστε να υπάρξει στην ὀρθή πολιτεία και η "φύσις" τοῦ ἀνθρώπου "βελτίστη", και προπάντων η "τροφή τε και παιδεία" τοῦ "ἀρίστη"». Στην συνέχεια καταδεικνύει ο κ. Δεσποτόπουλος πὺς η πλατωνική ἔξαρση του στοιχείου "φύσις" συνεπάγεται τὴν σύμπτωση ἀριστοκρατισμοῦ και δημοκρατισμοῦ και πὺς η ἀνθρωποπλαστική λειτουργία της παιδείας προάγει τὴν ὑπόσταση της πολιτείας.

22. Για τὸ ἀντίστοιχο ρῆμα ἀναφέρει τὸ *Λεξικό Ρημάτων τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς* τοῦ Μακαρίου Π. Πελέκη, Αθήνα 1999, σελ. 656: «κακηγορέω-ῶ = μιλῶ υβριστικά για κάποιον ἢ για κάτι. Ἑτυμολογία: Τὸ ρῆμα εἶναι παρασύνθετο, παραγόμενο ἀπὸ τὸ σύνθετο ουσιαστικό *κακηγόρος* (<κακός+ ἀγορεύω>): ο υβριστικός...». Πρβλ. και Πέτρου Βλαστοῦ, *Συνώνυμα και Συγγενικά*, Αθήνα 1931, σελ. 99. Ο Ἐμμανουὴλ Κριαράς, *Λεξικό τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδου Γραμματείας (1100-1669)*, τομ. 2, Θεσ/νίκη 1980, σελ. 229, ταυτίζει ἐπίσης τὴν κακογλωσσία με τὴν κακολογία, τὸ κούτσουμπολιό, τὴν καταλαλιά και τὴν συκοφαντία, παραπέμποντας και στο Liddell-Scott, ὅπου διαβάζουμε ὅτι ο ὅρος ἀπαντάται στον Πίνδαρο ἤδη. Σημειώνεται και ο ὅρος *κακηγορίας δίκη*: ἀγωγή ἐπὶ δυσφημίας.

επιτρέπεται να προσβάλλει δημοσίως κανένα. Ὅποιος δε συζητώντας καταλήγει σε διαφορετικές εκτιμήσεις ἀπ' ὅτι ο συνομιλητής του θα πρέπει να διδαχθεῖ ἀλλά και να διδάξει τον ἀντίδικο ὅσο και τους παρενρισκομένους [sc. σ' ἓνα εἶδος εποικοδομητικοῦ διαλόγου], ἀπέχοντας ἀπὸ κάθε εἶδος προσβολῆς. Διότι με το να εκτοξεύονται και ἀπὸ τις δύο πλευρές κατάρες και δυσσιώγιες ἀπειλές, αἰσχυρές ὕβρεις που κάνουν τους ἐμπλεκομένους να μοιάζουν με γυναικούλες ("κατίνες") σε κανυγά, προκύπτουν πρώτα-πρώτα ἀπὸ λόγια, ἓνα εἶδος τόσο ελαφρῶ, — βαρύντατα, κατ' ουσίαν, μίση και ἔχθρες²³. Διότι ὅποιος με τα λόγια του χαρίζεται σε κάτι που ἐλάχιστα ἀφήνει περιθώρια για χάρες ὅπως ο θυμός, παραφουσκώνοντας την οργή του με ἐδέσματα ἀνοστα, — ἐπιφέρει την ἐξαγρίωση και πάλιν τον τμήματος ἐκεῖνου της ψυχῆς του που κάποτε ἐξημερώθηκε με την παιδεία και κατατώντας ζῶο διάγει τον βίον κατὰ τρόπο προβληματικό²⁴, ἀφού ἐνέδωσε στην πικρή (γεύση και) πρόκληση του θυμοῦ²⁵. Εἴθιστα ἐπίσης σε τέτοιες περιπτώσεις να τείνουν οἱ πάντες να ἐσκομίζουν γελοῖους χαρακτηρισμούς για τους ἀντιπάλους τους. Δεν υπήρξε ὅμως ποτέ κανείς που να συνήθισε σ' αὐτὴν την τακτικὴ με ἀλόβητη τη σοβαρότητά του ἢ χωρὶς να χάσει, τουλάχιστον, τεράστια τμήματα της "περίσεως ψυχῆς", της μεγαλόφρονος δηλαδή και ὑψηλοῦς συμπεριφοράς²⁶. Χάριν λοιπόν τούτων [των ιδιοτήτων] δεν θα πρέπει να ἐσκομίζονται ποτέ και ἀπὸ κανένα τέτοιες κακεντρέχειες σε ἱεροῦς χώρους, οὔτε στις δημό-

23. Πρβλ. Νόμ. IV, 717d 1. Για τις ἐπιπτώσεις που ἔχουν αὐτές οἱ ἔχθρες στην πολιτεία βλ. Winfried Knoch, *Die Strafbestimmungen in Platons Nomoi*, Wiesbaden 1960, σελ. 104.

24. Πρβλ. Νόμ. VI, 766a 1-4. Για την διαμέσου της Παιδείας μετατροπὴ του δυνάμει ἀνθρώπου σε ενεργεῖα ἀνθρώπου πρβλ. και Ἀρίστιππου Κυρηναίου: «ἄμεινον ἐπαίτην ἢ ἀπαίδειτον εἶναι. Οἱ μὲν γὰρ χρημάτων, οἱ δὲ ἀνθρωπισμοῦ δέονται» (Διογ. Λαέρτ. «Περὶ βίων, δογμάτων και ἀποφθεγμάτων των ἐν φιλοσοφίᾳ ἐνδοκιμησάντων», II, 70, ἐκδ. Λυψίας 1759, σελ. 127), ἢ Δούκα Λασκάρως (1222-1258): «ὡσπερ γὰρ ἐν ἄλλῃ τὸ εἶδος, ἐν ἀνθρώποις ἡ παιδεία... τῆς δὲ παιδείας οἶον ὄφθαλμὸς και ἀκρόασις ἢ φιλοσοφία» (Κοσμικὴ δῆλωσις, βιβλίο III: «Κοσμικὴ στήλη ἢ βίος»). Δες ἐπίσης πῶς ἀρχίζουν οἱ παραδόσεις του Kant *Περὶ Παιδαγωγικῆς: Über Pädagogik*, στην ἐκδόση του Wilhelm Weischedel, *Werke in sechs Bänden*, Darmstadt 41983, τομ. VI, σελ. 697: «Ο ἀνθρώπος εἶναι το μόνον ον [πλάσμα] που χρῆζει διαπαιδαγωγῆσης».

25. Για τον θυμὸν δες τὰ ὅσα διεισδυτικὰ ἔχει γράψει ο Ἀριστοτέλης στην *Ρητορικὴ* του: B 2, 1378 a 31 κ.ε.

26. Την ἴδια ἔννοια φαίνεται να ἐκφράζει ο Ἀριστοτέλης με τον ὄρο «μεγαλοψυχία»: Hθ. Νικ. Δ 3, 1123 a 34 κ.ε. Πολιτ. Z 13, 1332 a 32 κ.ε., ὅπου ἀναφέρειται μάλιστα ρητά, ὅτι το πολιτιστικὸν ἐπίπεδο του ἴδιου του κράτους ἐξαρτάται και αὐτὸ ἀπὸ το κατὰ πόσον ο πολῖτες του εἶναι φορεῖς μιᾶς ἐξευγενισμένης νοοτροπίας. Πρβλ. και Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft*, §3 (Edel und Gemein), στην: *Kritische Studienausgabe* [=KSA], hrsg. v. G. Colli und M. Montinari, τ. 3, σελ. 374 κ.ε.

σιες θυσίες, ούτε βέβαια στους αγώνες, στην αγορά ή στα δικαστήρια, ή σε οποιαδήποτε άλλη συγκέντρωση πολιτών. Την ευθύνη δε της τιμορίας ας την έχει εκείνος που άρχει εκάστοτε αυτών των συνελεύσεων, διαφορετικά να μην του επιτραπεί να διεκδικήσει ποτέ [ξανά] υψηλά αξιώματα, εφ' όσον δεν ενδιαφέρεται για τους νόμους, ούτε διεκπεραιώνει όσα πρόσταξε ο νομοθέτης. Εάν δε κάποιος ευρίσκεται σε άλλους τόπους και δεν απέχει από λόγους προσβλητικούς, αδιάφορο εάν τους άρχισε ο ίδιος ή απλώς αμύνεται σε λοιδορίες που προηγήθηκαν, — τότε οφείλει κάθε μεγαλύτερος στην ηλικία που τυχαίνει να παρίσταται εκεί, να υπερασπισθεί τον νόμο, διαχωρίζοντας με την βία [“με ξύλο”] εκείνους που ενέδωσαν και έγιναν φίλοι με τον θυμό, έναν εταίρο τόσο κακό, ειδ' άλλως να υποστεί την καθορισμένη ποινή»²⁷.

Δεν είναι λοιπόν απλή υπόθεση, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, να σύρει κανείς την διαχωριστική γραμμή της ψυχασθένειας, όταν αντιμετωπίζει τον φοβερό ψυχικό εκχυδαϊσμό που στοιχειοθετεί ο θυμός και ο πληγωμένος εγωισμός. — Διότι ως *μανία* στοιχειοθετείται εδώ όχι μόνον η άμεση έκρηξη πάθους ή η αιφνίδια κρίση, αλλά και η διανοητική εκείνη έξις και στάση ψυχής που συνδυάζει σταθερά την αγαλλίνωτη διάθεση με ένα ισχυρότατο ένστικτο ανταπόδοσης και εκδίκησης²⁸. — Αλλά και την «άνευ θυμού»²⁹ διακωμώδηση

27. Η μετάφραση δική μου. Η αντίστοιχη μετάφραση της «φιλολογικής ομάδας» των εκδ. Κάκτος («Αρχαία Ελληνική Γραμματεία», τ. 37, σελ. 83) διακρίνεται και σ' αυτή την περίπτωση για την τριτοκοσμική προχειρότητά της και την σκανδαλώδη, σε ορισμένα σημεία, παραποίηση του νοήματος του πλατωνικού κειμένου, όταν λ.χ. η φράση «ἐκ γὰρ τοῦ κατεύχεσθαι τε ἀλλήλους ἐπαρωμένους καὶ δι' αἰσχροῦν ὀνομάτων ἐπιφέρειν γυναικείους ἑαυτοῖς φήμας» (934e 7 κ.ε.) αποδίδεται ανενδοιάστως ως «όταν οι άνθρωποι αρχίζουν να φωνάζουν ή να βρίζει ο ένας τον άλλον με άσχημες εκφράσεις και να κακολογούν τις γυναίκες» (sic!). Οποῖος φεμινιστικός οίστρος, διερωτάται κανείς... Ἡ μήπως, πρόκειται απλώς για χονδροειδή αδιαφορία;!... Ο ίδιος ο Πλάτωνας πάντως παρхамένη και πιο κάτω, στο επόμενο, τελευταίο, βιβλίο των *Νόμων* (XII, 944 e) σαφής, όταν αντιμετωπίζει την μετατροπή ή μετάλλαξη του άνδρα σε γυνίκα ως τιμορία, και δη την έσχατη, πρέπουσα τιμορία, για τον *ἑμράσιδα*!

28. Πρβλ. ἡδη Constantin Ritter, *Platos Gesetze*, Leipzig 1896· νέα εκτύπωση Aalen 1985 (Scientia Verlag), σελ. 113. Δες ακόμη E. B. England (ed.), *The Laws of Plato*, Manchester 1921, Vol. II, p. 37: «Akin to madness is an angry temper freely indulged», ή πληρέστερα, p. 559: «Plato is not here describing fits of passion — Themistius's ὀλιγοχρόνιος μανία, Horace's *furor brevis* — but the habitual state of mind of one whose unusually strong instinct of retaliation has been nursed by constant indulgence. The “great voice” produced on a “little” occasion gives us the type in a flash». Πώς η μανιώδης αυτή παρόρμηση για εκδίκηση και ανταπόδοση συχνά εδράζεται σ' ένα βαθύτερο Ressentiment, — «μια ψυχική αυτοδηλητήριαση», — με ψυχοπαθολογικές αιτίες και συνέπειες, αναλύει αριστοτεχνικά ο Max Scheler στην περίφημη, έντονα από τον Nietzsche επηρεασμένη (πρβλ. ιδίως «Zur Genealogie der Moral», I

των πολιτῶν ἐκ μέρους των ποιητῶν λ.χ., απαγορεύει με αυστηρότητα ο Πλάτων³⁰: Με τὴν ἐξαίρεση ἰσως ορισμένων ἐλαχίστων περιπτώσεων, ὅπου φαίνεται νὰ ἐπιτρέπεται ἓνα εἶδος ψόγου, ἐφ' ὅσον γίνεται χωρὶς πάθος, «μετὰ παιδιᾶς»³¹, γιὰ χάρη τῆς νοθεσίας καὶ τῆς καταπολέμησής τῆς δειλίας³², ὀρίζεται λοιπὸν ὡς (ἀνώτερη) ποινὴ γιὰ τοὺς ἀπειθάρχητους παραβάτες τοῦ νόμου ἡ αὐθμερόν ἀπέλαση ἀπὸ τὴν χώρα.

Ἡ ἐπιβολὴ ποινῆς, ο ψόγος γενικότερα ἀλλὰ, παραπληρωματικά, καὶ ο ἔπαινος, ἀποσκοποῦν βέβαια σὲ κάτι βαθύτερο ποὺ φαίνεται νὰ συγκροτεῖ τὸν οὐσιαστικὸ στόχο τῆς Πλατωνικῆς νομοθεσίας: Τὴν ἐδραίωση ορισμένων ἠθικῶν ἀρχῶν, τὴν θέσπιση κανόνων γιὰ τὴν ἀγωγή καὶ τὴν παιδεία, ποὺ θα προάγουν τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ γιὰ τὴν πόλη ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχὴ: Τὴν ἐσωτερικὴ εἰρήνη καὶ ὁμόνοια. Τούτῃ πραγματώνεται ὅταν ἐπιτυγχάνεται ἡ πρώτη καὶ καλύτερη ἀπ' ὅλες τὶς νίκες: Ἡ νίκη ἐπὶ τοῦ εαυτοῦ, τούτέστιν ἡ αυτοκυριαρχία ἢ, ἀναλόγως, ἡ ἐπιβολὴ στὴν πόλη τοῦ ἀρίστου τμήματος των πολιτῶν³³. Ἡ ἐπίτευξη λοιπὸν τῆς υψίστης αὐτῆς ἀρετῆς, ποὺ σηματοδοτεῖ τὴν ἀπώτερη ἐναρμόνιση τῆς πολιτείας ἢ τῆς ψυχῆς με τὴν κοσμικὴ τάξη, νομοτέλεια καὶ ἱεραρχία³⁴, ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν κριτήριό τῆς συγκρότησής

§10, KSA, τ. 5, σελ. 270-274), μελέτη τοῦ: «*Das Ressentiment im Aufbau der Moralien*» (1911-1914), στὸν τόμο: *Vom Umsturz der Werte. Abhandlungen und Aufsätze*, Bern und München 1972, σελ. 33-147, ἰδίως 37-68 («*Zur Phänomenologie und Soziologie des Ressentiments*»). Δυστυχῶς ἡ «πυλοτικὴ» αὐτὴ ἐργασία, ποὺ θίγει ἓνα ψυχοκοινωνικὸ πρόβλημα στὴν σύγχρονη Ἑλλάδα ἐνδημικῶν διαστάσεων, — δὲν ἐτύχησε στὴν ἐλληνικὴ (ἀπὸ τὴν γαλλικὴ) μετάφρασή τῆς ἐκ μέρους τοῦ Κ. Παπαγιώργη: «*Ὁ μνηστικός ἀνθρώπος*», Ἀθήνα 2002, ἐκδ. Ἰνδίκτος.

29. Νομ. XI, 935d 3.

30. Γιὰ τὴν σχέση ἐιδικά τοῦ Πλάτωνα καὶ τῆς Ἀκαδημίας με τὴν αττικὴ κωμωδία τοῦ τετάρτου αἰῶνα, βλ. Glenn R. Morrow, *Plato's Cretan City. A historical interpretation of the Laws*, Princeton - New Jersey 1960, p. 372.

31. Νομ. XI, 936a 4.

32. Βλ. Νομ. VIII, 829 c: Ἐνα χωρίο, ὅπου παρουσιάζονται γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ο ἔπαινος (ἐγκώμιον) καὶ ο ψόγος ὡς τὰ καθοριστικὰ γιὰ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἠθικὴ καὶ Ἀγωγή ἐκεῖνα σχήματα ἐκφορᾶς κρίσεως, τὰ ποῖα διαμορφώνουν τὴν δημόσια εἰκόνα των πολιτῶν καὶ δη τῆς νεολαίας. Πρβλ. καὶ Ἰσοκρ. Ἀντ. §§ 304-305. Δες σχετικὰ Χ. Αποστολόπουλου, «Ἀντι-Πλάτων. Ἡ φιλοσοφικὴ θεμελίωση τῆς ρητορικῆς στὸν Ἰσοκράτη», Β μέρος, στὸν τόμο: Κ. Βουδούρης (ἐκδ.), *Ρητορικὴ, Εἰκωνοποιία, Πολιτικὴ καὶ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα 2002, σελ. 32 κ.ε.. Ἡ. Görgemanns, *Beiträge zur Interpretation von Platons Nomoi*, München 1960 (Zetemata 25), σελ. 19 (με περαιτέρω βιβλιογραφικὲς ἀναφορές).

33. Πρβλ. Νομ. I, 626 e - 628 d.

34. Βλ. Enno Rudolf (Hrsg.), *Polis und Kosmos. Naturphilosophie und politische Philosophie bei Platon*, Darmstadt 1996, ἰδίως σελ. 26-42: T. Szlezák, «*Psyche - Polis - Kosmos*» καὶ σελ. 43-54: A. Laks, «*Platons legislative Utopie*».

και εφαρμογής των Πλατωνικών νόμων, οι οποίοι περιλαμβάνουν και διευθετούν το έργο της πρακτικής ζωής των ανθρώπων. Η εντακτική αυτή θεσμοθέτηση νοείται σε κάθε βήμα της ως πράξη κείνου εκπολιτισμού και εξανθρωπισμού, ως υπέρβση του πρωτογονισμού, όπως ακριβώς δείχνει η προσεκτική μελέτη του νόμου για την προσβλητική κακογλωσσιά, που μόλις παραθέσαμε. Στους *Νόμους*, το τελεταίο του έργου, αναδεικνύεται έτσι ο παιδαγωγός Πλάτων, με μία πνευματική ενάργεια και επιβλητικότητα που δεν υστερεί διόλου εκείνης της *Πολιτείας*. Αντίθετα οι *Νόμοι* φαίνονται να υπερέχουν της *Πολιτείας*, ως προς την πληθωρικότητα της εμπειρίας ή την ωριμότητα της κρίσης, η οποία έχει αντληθεί από το βάθος μιας φιλοσοφικής παρατήρησης διαποτισμένης από οξύτατη, λεπτομερή ανάλυση της συνολικής περιοχής της ανθρώπινης δράσης³⁵.

Οι *καλοί* και *άξιοι* όμως πολίτες, όσοι δηλαδή επέτυχαν την αυτοκυριαρχία, πιστοί στην υπηρεσία του λογισμού ως του πλέον εξευγενισμένου ανθρώπινου «μετάλλου» που στοχεύει στο «βέλτιστον» και εκφράζεται με τον νόμο ακριβώς της πλατωνικής πολιτείας,—επεβλήθησαν προφανώς μέσα σ' ένα κενό και ανταγωνισμό διαφόρων φυγοκέντρων δυνάμεων και ενστίκτων του εαυτού. Ο πόλεμος αναδεικνύεται έτσι σε συστατικό άξονα της όψιμης πολιτειολογίας του Πλάτωνα, εφόσον η σύζηση που λαμβάνει χώρα στους «*Νόμους*» μεταξύ του Αθηναίου ξένου και των Λακεδαιμονίου Μεγίλλου και Κρητικού Κλεινία, εκπροσώπων αμφοτέρων του δωρικού δόγματος για τον πόλεμο, εκτείνεται από το πρόβλημα του διακρατικού πολέμου έως τον ακατάπαυστο αγώνα μεταξύ κοινωνικών ομάδων, μεταξύ ατόμων, μεταξύ των δυνάμεων μιας και της ίδιας ατομικής ψυχής. Στο δέκατο μάλιστα βιβλίο εκφράζεται από τον Κλεινία η ολοκληρωτική για τον πόλεμο άποψη, ότι κύριος σκοπός της πολιτικής είναι ο πόλεμος και η προπαρασκευή του³⁶. Η ιδιάζουσα πολιδναμία του πλατωνικού διαλόγου, που αφήνει περιθώρια ερμηνείας ενός θέματος από διαφορετικές οπτικές γωνίες, δεν επιτρέπει ίσως την μονοσήμαντη υποστήριξη της πραγματιστικής αντίληψης του Κλεινία ή, αντίθετα, την ιδεαλιστική-αξιολογική απόρριψή της³⁷. Γεγονός παρα-

35. Βλ. ήδη C. Ritter, ο.π., III-VI (πρόλογος). Πρβλ. και H. Görgemanns, ο.π., 7-29, όπου ιδιαίτερη ανάλυση του εβδόμου, "παιδαγωγικού" βιβλίου των *Νόμων* και της σχέσης αυτού με την νεολογία. Για την έννοια της Παιδείας στους *Νόμους* δεξ επίσης την πρόσφατη ανακάλυψη του John J. Cleary, «Paideia in Plato's Laws», στο S. Scolnicov and L. Brisson (ed.), *Plato's Laws: From Theory into Practice* (Proceedings of the VI Symposium Platonicum), Sankt Augustin 2003, σελ. 165-173.

36. Νόμ. X, 625 d e, 626 a b.

37. Πρβλ. και K. I. Δεσποτόπουλος, ο.π., σελ. 32-34· Angela Doll Dworin, *How the problem of war shapes Plato's Laws*, διδ. διατρ., 2004.

μένει πάντως ὅτι ὁ πόλεμος συμβάλλει αποφασιστικά στὴν ευρύτερη παιδαγωγική - πολιτική προοπτική τοῦ Πλάτωνα, καθὼς ὀριοθετεῖ τοὺς στόχους τῆς πολιτικῆς καὶ βοηθᾷ τοὺς Νόμους (μετὴν συστράτευση λ.χ. ἐναντίον τοῦ κοινού ἐξωτερικού ἐχθρού) στὴν ἐπίτευξη τῆς ἐνότητος τῆς νέας ἰδανικῆς πολιτείας, πού διόλου τυχαία φαίνεται νὰ ονομάζεται (*Μαγνησία*), ἡ πόλις τῶν *Μαγνητίων*³⁸, ἡ πόλη δηλαδὴ πού συνδέει μετὰ τοὺς νόμους τῆς καὶ συνέχει, —ὅπως οἱ μαγνήτες,— τοὺς πολίτες³⁹. Εἰς οὐ καὶ ἡ αὐστηρότητα τοῦ Πλάτωνα πρὸς ὅ,τι διασπᾷ καὶ φέρνει ἀντιμέτωπους τοὺς πολίτες, ὅπως ἡ υβριστική κακολογία.

2. Το ἠθικό προφίλ τοῦ Πλάτωνα προβάλλει ὁμως πολὺ ἐντονο καὶ στο δωδέκατο καὶ τελευταῖο βιβλίον τῶν *Νόμων*: Εἰδῶ γίνεται λόγος, στὴν ἀρχὴ ἤδη, γιὰ τὴν κλοπὴ καὶ υφαρπαγὴ τοῦ δημοσίου χρήματος: «Ἡ κλοπὴ χρημάτων μαρτυρεῖ νοοτροπία πού δὲν ταιριάζει σὲ ἐλεύθερο πολίτη, ἡ ἀρπαγὴ δὲ σημαίνει ξεδιαντροπία. Ὅσο γιὰ τοὺς γιούς τοῦ Δία, κανεὶς τοὺς δὲν διέπραξε ποτὲ κάτι τέτοιο ἐμπορούμενος ἀπὸ δόλο ἢ βίαια διάθεση. Οὐδεὶς ἐπομένως δὲν θὰ πρέπει “ἐλαφροῦ τῆ καρδία” νὰ ξεγελιέται καὶ νὰ πείθεται ἀπὸ τοὺς ποιητὲς καὶ μερικὸς ἄλλους μισομανεῖς, ὅτι εἴν κλέβει ἢ ἀρπάζει δὲν διαπράττει ἀδικημα, ἀλλὰ κάτι πού κάνουν ἀκόμη καὶ οἱ θεοί. Καθότι τοῦτο δὲν ἰσχύει οὔτε καν ἐμπίπτει στὴν σφαῖρα τοῦ πιθανοῦ, ἀλλὰ ὅποιος παραβαίνει τὸν νόμο μετέτοιες ἐνέργειες δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι θεὸς ἢ παιδί τοῦ θεοῦ. Αὐτὰ τὰ πράγματα τὰ γνωρίζει ὁ νομοθέτης πολὺ καλύτερα ἀπὸ ὅλους τοὺς ποιητὲς τοῦ κόσμου. Ὅποιος δέχεται τὶς ἀπόψεις μας λοιπόν, εὐτυχεῖ καὶ μακάρι νὰ συνεχίσει νὰ εὐτυχεῖ στὸν αἰῶνα τὸν ἀπάντα· ὅποιος ὁμως δὲν πείθεται θὰ ἔχει στὸ ἐξῆς νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν ἀκόλουθο νόμο: Εἴν κάποιος κλέπτει τὸ δημόσιο, θὰ ἔχει τὴν ἴδια ποινὴ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποσὸ πού οικειοποιεῖται. Διότι ὅποιος κλέβει λίγα, κινεῖται μετὰ τὰ ἴδια κίνητρα, ἀπλῶς με μικρότερη ἐπιτυχία — σὲ σχέση μετὰ ἐκεῖνον πού διαπράττει τὸ μείζον ἀδί-

38. Νομ. IX, 860e 6 καὶ XII, 946b 6.

39. Πρβλ. καὶ τὸν διάλογο *Ἰων* 533 κ.ε. ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐλκτική καὶ συνεκτική δύναμη τῆς λίθου *Μαγνήτις*, ἡ ὁποία στὸ σημεῖο αὐτὸ προβάλλεται γιὰ νὰ ἀπεικονίσει τὴν ματαδοτικότητα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῶν ποιητῶν. Βλ. καὶ E. Heitsch, «Zwei Bemerkungen zu Platons Phaidros», στο: G.W. Most, H. Petersmann und A. M. Ritter (Hrsg.): *Philanthropia kai Eusebeia [Festschrift für Albrecht Dihle]*, Göttingen 1993, σελ. 177 σημ. 17. Γιὰ τὴν υποτιθέμενη *Μαγνησία* στὴν Κρήτη, ὅπου διαδραματίζεται καὶ ὁ διάλογος (στὸν δρόμο πού οδηγεῖ ἀπὸ τὴν Κνωσσὸ στὴν σπηλιά τοῦ Δία στὸν Ψηλορείτη), πρβλ. τὸ σχόλιο τοῦ Klaus Schöpsdau στο χωρίο IV, 704 c 5-7, στὴν μετάφραση τῶν *Νόμων* ἀπὸ τὸν ἴδιο: *Platon, Nomoi (Gesetze)*, Buch IV-VII, Göttingen 2003, σελ. 140 κ.ε. [Σειρά: E. Heitsch und C.W. Müller (Hrsg.), *Platon-Werke*, Band IX 2 (*Nomoi*), im Auftrag der Kommission für Klassische Philologie der Akademie der Wissenschaften und der Literatur zu Mainz].

κλημα, οικειοποιούμενος μεγάλα ποσά που δεν του ανήκουν. Ο νόμος συνεπώς αξιώνει μια διαφοροποίηση του ύψους της ποινής που θα επιβληθεί με κριτήριο όχι το μέγεθος λ.χ. των κλοπιμαίων, αλλά την δυνατότητα να είναι κάποιος από τους δράστες ιάσιμος ή όχι. Εάν λοιπόν αχθεί στο δικαστήριο κάποιος ξένος ή κάποιος δούλος που έκλεψε το δημόσιο, θα πρέπει να κριθεί για το είδος της επιβαλλόμενης ποινής ή το ύψος του προστίμου με βάση την πιθανότητα να είναι ιάσιμο το παράπτωμά του. Ένας πολίτης, αντίθετα, αναθρεμμένος με την παιδεία την δική μας που θα συλληφθεί — επ' αυτοφώρω ή μη — να κλέβει ή να ληστεύει την πατρίδα του, θα πρέπει να τιμωρηθεί με τον θάνατο ως περίπτωση ανίατος»⁴⁰.

Μετά από μια σύντομη παρένθεση που αφορά την κατηγορηματική εξαίρεση της αναρχίας, της στερούμενης δηλ. ελέγχου και καθοδήγησης στάσης ζωής, από τον βίο όλων των ανθρώπων αλλά και «των ὑπ' ανθρώπους θηρίων» (sic!)⁴¹, —Ο Πλάτων θίγει μάλιστα διεξοδικά και το κεφαλαιώδες για την πολιτεία ζήτημα της αρχής, ενώπιον της οποίας θα πρέπει να λογοδοτούν οι άρχοντες, οι εκτελεστικοί δηλ. αξιωματούχοι, στο τέλος της θητείας τους. Πρόκειται για τους εὐθύνους, εκείνους τους υπέρτατους λειτουργούς της πόλης που εὐθύνουν, που καθιστούν ευθύ, «ίσιον», ό,τι ή όποιον «στράβωσεν» υπό το βάρος λ.χ. ενός αξιώματος που υπερέβαινε τις αντοχές του⁴². Η σημασία της αρχής αυτής των εὐθύνων ή εὐθυντῶν είναι ζωτικής σημασίας για την ύπαρξη και σωτηρία αυτής τούτης της πόλης, εφ' όσον από την ποιότητά τους εξαρτάται η ευημερία και προκοπή της πόλης ή η διάσπαση αυτής σε πολλές «πόλεις», ήτοι αντιμαχόμενες παρατάξεις, με συνέπεια τον όλεθρο. «Διὸ δὴ δεῖ πάντως τοὺς εὐθύνους θαυμαστοὺς πᾶσαν ἀρετὴν εἶναι» (945e 2/3). Πρέπει, λοιπόν, να βρεθούν οι θεῖοι εκείνοι εὐθυνταὶ που θα σώσουν την πόλη των Μαγνήτων. Με κάθε λεπτομέρεια περιγράφεται στη συνέχεια

40. Νομ. XII, 941b 2 - 942a 4 (η μετάφραση δική μου). Πρβλ. και IX, 854 d e, όπου η ίδια διαφοροποίηση της ποινής όσον αφορά ξένους ή δούλους απ' ενός και πολίτες απ' ετέρου.

41. Όχι μόνο σε περίπτωση πολέμου, αλλά ήδη και εν καιρώ ειρήνης πρέπει να μάθει κανείς από μικρό παιδί «ἀρχεῖν τε ἄλλων ἀρχεσθᾶν θ' ὑφ' ἐτέρων» (942c 8). Το σημαντικότερο είναι όντως ότι κανένας, άντρας ή γυναίκα, δεν επιτρέπεται να είναι ασύδοτος («ἀναρχος»: 942a 6). Πρέπει αντίθετα να προσέχουμε πάντοτε τον αρχηγό και να ακολουθούμε τις εντολές του κατὰ βήμα: «Εκείνος θα κανονίζει κάθε πράξη μας, πότε πρέπει να στεκόμαστε, να βαδίζουμε, να γυμναζόμαστε, να λούμαστε, να τρώμε, να αναλαμβάνουμε καθήκοντα νυκτερινού φρουρού ή αγγελιοφόρου». Με δύο λόγια, οφείλουμε να συνηθίσουμε την ψυχή μας να μην επιχειρεί, ούτε καν να διανοείται, να πράξει κάτι χωρίς τους άλλους (942c 1 κ.ε. τὸ χωρὶς τι τῶν ἄλλων πράττειν), διότι ο άθρόος και κοινός βίος αποτελεῖ την καλύτερη εγγύηση για την σωτηρία και την νίκη στον πόλεμο (ibida).

42. Νομ. XII, 945 b κ.ε.

ο τρόπος εκλογῆς και η λειτουργία της εξελεγκτικῆς αὐτῆς αρχῆς. Οἱ εὐθνοὶ κρίνουν, ἀπὸ κοινού ἀλλὰ και κατὰ μόνας, τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἤσκησαν τὴν ἐξουσία οἱ ἀπερχόμενοι ἄρχοντες και ἀνακοινώνουν στὴν αγορά γραπτῶς τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐρευνῶν τους μαζί με τὴν πρότασή τους για τις ποινές που πρέπει να ἐπιβληθοῦν σε ὅσους δεν ἀναποκρίθηκαν στις υποχρεώσεις του ἀξιωματῶς τους. Για τα βαριά παραπτώματα μπορεί να προταθεῖ, μάλιστα, και ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου. Ὅσοι κριθοῦν ἔνοχοι ἔχουν τὴν δυνατότητα τῆς ἐφεσης, σε περίπτωση ὅμως που ἀπορριφθεῖ ἡ ἐφεσὴ τους πρέπει τὸ δικαστήριο να ἐπιβάλλει τὴν διπλὴ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ποινὴ⁴³.

Οἱ εὐθνοὶ ἀπολαμβάνουν ὑψιστες τιμές ὅσο ζουν ἀλλὰ και ὅταν πεθάνουν, ἐφ' ὅσον θεωροῦνται ὅλοι ἱερεῖς τοῦ Ἀπόλλωνος και τοῦ Ἡλίου, στο τέμενος τῶν ὁποίων και διαμένουν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς εξελεγκτικῆς τους θητείας. Κάθε χρόνο ἐκλέγεται ἀπὸ τις τάξεις τους ἕνας ἀρχιερέας, τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα φέρει ἡ συγκεκριμένη αὐτῆ χρονιά. Μετὰ τὸν θάνατό τους κηδεύονται, μὲς σε λευκὲς στολές, πανηγυρικὰ σε ιδιαίτερος τάφους, με ἐπευφημίες και ὕμνος τοῦ ψάλλει τὸ ἄνθος τῆς νεολαίας⁴⁴. Εἶναι δε χαρακτηριστικὸ τῆς υψηλῆς δημοκρατικῆς ἐυσαιθησίας και ἠθικῆς τοῦ Πλάτωνα, — τοῦ ὁποῖου ἡ μεγαλόπνευστη πολιτειολογία ἐν γένει ἔχει συχνὰ παρανοηθεῖ και υποτιμηθεῖ σε ἐξοργιστικὸ βαθμὸ⁴⁵, — τὸ γεγονός ὅτι και αὐτὴ ἀκόμη ἡ ὑπάτη ἐξελεγκτικὴ ἀρχή, τὸ «ἀλας», οὕτως εἰπεῖν, τῆς πολιτείας, μπορεί να ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ οἰονδήποτε θελήσει (947 e 7 γράφεσθαι μὲν τὸν βουλόμενον) και να υποστεί τὸν νόμιμο ἔλεγχο ἀπὸ τα ἀρμόδια ἀνώτατα δικαστήρια, σε περίπτωση που κάποιον ἀνάξιο μέλος τῆς καταχρασθεῖ τὸ ἀξίωμα του και «ἐπιδειξῆ», ὅπως ἀναφέρεται στο πρωτότυπο κείμενο, «τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν» (ibida)⁴⁶, ὁπότε και καθαιρεῖται ἀπὸ τα πρωτεῖα και τις τιμές.

43. Νομ. XII, 946 d e.

44. Νομ. XII, 947 a-e.

45. Πρβλ. και Glenn R. Morrow, «Plato and the Rule of Law», στο: G. Vlastos (ed.), *Plato. A Collection of critical Essays*, Notre Dame/Indiana 1978, τομ. II, σελ. 144 κ.ε. — Κ. Ι. Δεσποτόπουλου, «Σχόλια στὴν Πολιτειολογία του Πλάτωνα», στὴν: «Φιλοσοφία» 2 (1972), σελ. 222 κ.ε. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα παρανόησης και ἰδεολογικῆς παρερμηνείας τοῦ Πλάτωνα ἀποτελεῖ τὸ βιβλίον τοῦ Δ. Μ. Σακκά, *Πλάτων. Μία κριτικὴ ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς - πολιτικῆς θεωρίας του*, Ἀθῆνα 1985.

46. Σε ἔντονα προβαλλόμενη ἀντίθεση πρὸς τὴν «θεία φύσιν» που ἀπαιτεῖται (945c 2/3) για τὸ λειτουργῆμα τοῦ εὐθνοῦ. Πρβλ. IX, 854a 1 «τὴν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀσθένειαν».